

XVIII. YÜZYIL TEKSTİL DÜNYASINDAN: HİNDİSTAN VE OSMANLI İMPARATORLUĞU'NUN PAMUK-İPEK KARIŞIMI KUMAŞLARI

FRANSIZ ARŞİVLERİNDEN

II

SERAP YILMAZ

I

XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu ile ekonomik ilişkileri olan Batı Avrupa'lı büyük devletlerin bir yandan kapitülasyonları kendi ülkeleri açısından daha avantajlı kılmağa çalışırken, öte yandan İmparatorluğa zaman zaman gönderdikleri ticari ajanları ve konsolosları yardımıyla, Osmanlı pazarlarında fiyat, kalite ve talep koşullarını dikkatle izledikleri, ticaret ve endüstri faaliyetlerini buna göre yönlendirdikleri bilinmektedir¹. Fransa bu ülkelerden biridir ve zengin arşivlerinde zamanında Levant ticaret politikalarını belirlemede kullanılan pek çok rapor (mémoire) bulunmaktadır. Bu raporlardan bazıları bugün Osmanlı tarih araştırmaları açısından son derece önemlidir. Aralarında XVIII. yüzyıl Osmanlı tekstil endüstrisine ilişkin olanları da vardır. Nitekim Sahillioğlu, yıllar önce bunlardan birkaçını değerlendirmişti².

Bu çalışmada XVIII. yüzyıl Osmanlı tekstil endüstrisi hakkında bilinenleri -tatmin edici olduğu söylenemez- birkaç adım öteye götürebilmek amacıyla, yine böyle raporlardan biri değerlendirilmektedir. Söz konusu olan rapor, Sahillioğlu tarafından incelenmiş olanlar ile ilişkili ve aynı döneme ait olup, tam olarak Mayıs 1754 tarihinde hazırlanmıştır. Yazarı bilinmiyor. Bununla beraber Avrupa'da "étoffes du Levant" diye tanınan, Osmanlı İmparatorluğu'nda dokunmakta olan kumaşları bizzat yerinde tetkik eden bir ajan

¹ H. İnalçık, "Osmanlı Pamuklu Pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pamuk rekabetinde Emek Maliyetinin Rolü", Orta Doğu Teknik Üniversitesi *Gelişme Dergisi*, Türkiye İktisat Tarihi Üzerine Araştırmalar II, 1979-1980 özel sayı, s. 12-14.

² H. Sahillioğlu, "XVIII. Yüzyılın Ortalarında Sanayi Bölgelerimiz ve Ticari İmkanları" *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 11, no II (1968) s. 61-66; *Id.* "XVIII. Yüzyıl Ortalarında Sırmakelik ve Altın Gümüş İşlemeli Kumaşlarımız", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 16 (1969), s. 48-53.

tarafından yazılmış olduğu açıktır. Hammaddeden dokumaya, tekstil endüstrisine hakimiyeti, kumaşları yakından tanıması, bize ayrıca, bu sektörde bizzat çalışan bir kişi karşısında bulunduğumuzu veya bilgi kaynağının böyle bir kişi olduğunu düşündürüyor³.

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bazı Hint ve Osmanlı kumaşlarının, pazarlarında gördüğü ilgiden tedirgin olmağa başlayan Avrupalıların, yerli sanayilerini korumak için, yüzyıl ortalarında, ciddi bir şekilde kollarını sıvamaları; Osmanlı İmparatorluğu'nun öteden beri Hindistan'la tekstil ilişkilerinin varlığı; araştırmamıza Boissannade tarafından yayınlanan bir başka belgeyi, 1757 tarihli Hint raporunu (mémoires des Indes) inceleyerek başlamamızın yerinde olacağını gösteriyor. Bu raporda ele alınan konu esas olarak Hindistan'dan ipek ve pamuk ithalatı ile, o zamanlar, Fransız Ticaret Bürosu'nun uzun süredir meşgul olduğu Hint usulü ince ipekli (soiéries légères) ve pamuklu kumaş üretimidir. Anlaşılan Fransız endüstrisinin tek sorunu hammadde değildir. Hint usulü ipek ve pamuklu kumaş üretiminde sanatkârlar (artisans) en az bunun kadar, belki daha da önemlidir. Aslında bu değerlendirmeyi genelleştirerek her ülkede yeni kurulan endüstrilerde sanatkârlar meselesi ilk planda gelmektedir demek mümkün. Örneğin, Çorlulu Ali Paşa'nın Sarayın bahçesinde kurulması düşünülen yünlü kumaş fabrikasında çalıştırılmak üzere Selânikli Yahudilerin dışında, İmparatorlukta yaşayan Fransız dokumacılardan da yararlanmak istediği⁴, Boğdan Voyvodası Alexandre Ghica 111'in 1766 yılında Yaş civarında yine yünlü dokuma (çuha) fabrikası kurarken, tıpkı Polonya yöneticisinin yaptığı gibi, Alman Protestan sanatkârları ülkeye çekme yollarını arayıp, projesini onlarla gerçekleştirdiği bilinmektedir⁵. Örnekler çoğatılabilir.

³ Fransız Dış İşleri Bakanlığı Arşivi'nde bulunan (tome: 9, fol. 126-132) ve "Türkiye'de kumaş üretimi ve bu kumaşları taklid etme yolları hakkında"ki bu raporun tam ve orijinal metni için bk. Ek; Yazarın kimliği hakkında, rapordaki bir not (bk. Ek. f. 131 ipucu olabilir. Yazar Selânik'teki Fransız "nation"unun Bakan'a (Ministre de la Marine olmalı) göndereceği Selânik'e ait ihracat ve ithalatı gösteren rapordan haberdardır. Raporun yazarı Charles de Peyssonnel (oğul) olabilir mi bugün bunu bilemiyoruz. Bu kişi 1766 yılında Levant Ticareti ile ilgili bir yönetici olarak karşımıza çıkan M. Flachet da olabilir (L.Chabaud, *Marseille et ses industries, les tissus, la filature et la teinturerie*, Marseille 1883, s. 60). Bilindiği gibi J.C. Flachet "*Observation sur le commerce et sur les arts d'une partie de l'Europe et l'Asie...*" isimli eserin yazarıdır. Eser Lyon'da 1766 yılında iki cilt halinde yayınlanmış idi.

⁴ S. Yılmaz, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda İpekli Dokuma Endüstrisine Genel Bir Bakış ve Fransa ile İpekli Kumaş Ticareti" *X. Türk Tarih Kongresi*'nde (22-26 Eylül 1986, Ankara) sunulan bildirisinin metni, baskıda s. 8.

⁵ Başbakanlık Devlet Arşivi, Hatt-ı Hümayun 45539/E (24 cemaziyelahir 1180/27 Kasım 1766).

Fransa, İngiltere'den usta endüstriyel Bodger'i ülkeye çekerek, 1748 yılında Lyon'da, İngiliz usulü harelî parlak kumaş (moires) üretmek üzere bir kraliyet fabrikası kurmuştu. 1752 yılında bu kez, pamuk ve ipekli dalında, asıl kaynağa, daha uzaklara Hindistan'a başvurmak gibi bir projesi vardı.

“Dokuma Sanatı” transferi ve Hintli sanatkârlar: 1750'li yıllar, Fransa ekonomisinde liberalizmin sesinin duyulmağa başladığı dönem olarak da dikkati çeker. Arasına Levant Kumpanyası'nın yeniden kurulması gündeme getirilmiş, Hint Kumpanyası varlığını 1760'lı yıllara kadar sürdürmüş, hatta yüzyılın sonlarına doğru Hint Kumpanyası yeniden organize edilmiş olmasına karşın, liberalizm, 1755-1789 gibi bir süre Fransız ekonomisine hakim olur. Tabii ki Levant'la ilişkilerde de bu çizginin dışına çıkılmaz⁶.

Ekonominin baba ve oğul Trudaine'lerin⁷ yönetiminde olduğu dönemde Fransız endüstrisinin iyileştirilmesine ilişkin olarak yazılan raporlardan üçü Boissannade tarafından yayınlanmış olup, bunlardan ilki, yukarıda belirtilen 1752 tarihli Hint raporu, bizim için özellikle önemlidir⁸. Hint Kumpanyası yöneticisine veya yöneticilerine gönderilen bu rapor büyük bir olasılıkla J.C.P. Trudaine de Montigny (oğul) tarafından yazılmıştır. Raporun üzerinde Hint Kumpanyası (La Compagnie des Indes) yöneticileri tarafından M.de Mantaran'a -ticaret sorumlusu (l'intendant de commerce) baba Mantaran sözkonusudur- takdim edilecek notu düşülmüştür.

⁶ C. Roure, “La réglementation du commerce français au Levant sous l'ambassadeur le Marquis de Villeneuve 1728-1741”, *Dossier sur le commerce français en Méditerranée Orientale au XVIII e siècle*, Paris 1976, s. 90; G. Rambert, *Histoire du commerce du Marseille*, V, (R. Paris), Paris 1957, s. 36, 37, 339.

⁷ Raporun yazıldığı dönemde Daniel-Charles Troudaine (baba), Rouillé'nin (Secrétaire d'Etat Marine olarak atanmıştı) yerini olarak, Ticaret Bürosu Başkanı ve Ticari İşler Genel Yönetici (sırayla Président du Bureau du Commerce ve Directeur générales des Affaires Commerciales) idi. 1769 yılında ölümüne kadar ticaret ve endüstrinin yöneticisi olarak çalışmıştır. Oğlu Jean Charles Philibert de Montigny'e gelince, bizzat kendisinin yazdığı veya ona gönderilen raporlardan 1754 yılından itibaren ekonomik konularla yakından ilgilendiği anlaşılmaktadır. 16 yıl kadar ikinci derecede önem taşıyacak faaliyetler gösterdikten sonra 1769'da babasının yerini almıştır. Baba-oğul Troudaine'ler ve dostları Gorney liberalizm akımının öncüleridir. P. Boissannade s. 57-58, referansı için bk. bir alttaki not.

⁸ P. Boissannade, *Trois mémoires relatifs à l'amélioration des manufactures de France sous l'administration des Troudaine (1754)*, l'extrait de *la Revue d'Histoire l'Economie et Sociale*, s. 57-87 (tarih saptanamadı). 1. rapor, s. 64; İkinci rapor olasılıkla John Holer'e aittir. Üçüncünün yazarı belli değildir. Her üç yazma raporun orijinaleri Paris Mazarine Kütüphanesi no. 2810'da bulunmaktadır.

Bu rapordan anlaşıldığına göre XVIII. yüzyıl ortalarında Hint ipekli ve pamuklu kumaşları, yalnız hoş görünüşleri için değil dayanıklı oluşları nedeniyle de Avrupa'da çok aranmaktadır. Fransa'da, Hint kumaşlarının benzerlerinin yapılmasına karşın alınan netice memnuniyet verici değildir. Hindistan'ın ipekli ve pamuklu kumaşları, maddi değeri çok az, basit alet ve tezgahlar kullanılarak üretilmektedir. Hint tekstil sanatının sadeliği, tekniğinin basitliği bilindiğine göre Avrupada kullanılan, görelî olarak kompleks, pahalı alet ve makineler ile aynı neticenin alınmamasının bir nedeni olmalıdır. Bu hammadde olamaz. Çünkü Hint ipeğine kıyasla daha düşük kalitedeki yerli Avrupa ipekleri ile dokunan kumaşların düşük kaliteli olması normaldir, ancak bizzat Hindistan'dan ithal ipeklerle dokunanlar da yeterli derecede başarılı değildir. Bu durumda önemli olan hammaddenin işlenmesidir, yani iş sanatkârlıktadır. Bu önemli saptamanın yapıldığı raporda daha sonra Hint halkının becerisinden yararlanma tek çözüm yolu olarak sunulup aşağıdaki öneriler yapılmaktadır:

— Hint dokuma sanatı Fransız işçisine (ouvrier) öğretilmelidir,

— Zamanın uygulamalarını basite indirgemek anlamında olsa da, Fransız işçisi mesleklerini, bir yerde yeniden, öğrenmelidir,

Bunun için iki pilot bölge seçilmiştir: 1) Normandie'deki halk ince pamuk üretmeyi 2) Touraine'de yaşayanlar şimdiye kadar ellerinde yağlanan ve solan ipeklerin parlaklığını korumasını öğreneceklerdir.

— Fransız işçiler basit tezgahlarda, sağlam ve muntazam kumaş dokumayı,

— Ve boya sanatını da öğrenmelidirler. Çünkü boya sanatı Fransa'nın bilgisi dışındaki, pekçok bitki boyaları (drogues) ve mordanlı boyar maddeler (apprets)⁹ ile yapılmaktadır.

Bütün bunların nasıl gerçekleştirileceğine gelince:

— Hint Kumpanyası'nın gemilerinden biri ile Hindistan'dan ipek ve pamuğu, özellikle birincisini işlemede (farklı aşamalarında olmak kaydıyla) deneyimli 20 kadar işçi (kimileri köle) getirtilmelidir.

Göçmen Hintli işçilerin ücretleri ve geleceği hakkında raporda şu açıklamaların getirildiğini görüyoruz:

⁹ M. Harmancıoğlu, *Lif Teknolojisi*, I. İzmir 1973, s. 193.

— Hindistan'da emek ucuzdur. Hintli işçilerin çoğu ülkelerinde günde 2 veya 3 *sols*¹⁰ kazanmaktadırlar. Gıdalarına gelince bu ancak 2 *livres*¹¹ pirinç ve birkaç bardak sudur.

— İpek ve pamuk ipliği üretiminin eğirme ve büküm işleri gibi değişik aşamalarında (filature, devidage, doublage) çalışan, mancınakçı veya dolapçı Hintli köleleri, en fazla 200 *livres*¹² ödeyerek satın almak mümkündür. Serbest olanlara gelince, bu işçilere, sıradan bir Fransız işçisinin aldığı gündeliğin yarısı yani 6 veya 8 *sols* ödenecektir. Ama bunların, yukarıda değinildiği nedenle, yine de çok kazanıyor olacakları unutulmamalıdır.

Rapordaki işçi ücretlerine hemen burada bir açıklama getirmek gerekirse Hintli işçilere ödenmesi gereken ücret, aynı tarihlerde Fransa'da, ipek işlemede "devidage" aşamasında çalışan kadın işçilerin ücretlerinden bir parça daha fazladır: Tours şehrinde veya civarındaki kırsal kesimde bu işi yapmakta olan kadınların günlüğü 4-5 *sols*'dür¹³. Tekrar rapora dönersek:

— Hindistan'dan kölelerin temini; serbest işçilerle anlaşma sağlanması; ve meslekleriyle ilgili alet ve tezgahların temini için dikkatli ve güvenilir bir kişi görevlendirilecektir. Hintli işçiler 6 veya 10 yıl Fransa'da kalacak ve anlaşma süresi bitince masrafları kral tarafından ödenmek üzere Hindistan'a geri gönderilecektir. Hintli işçileri seçip, anlaşma yapacak ve onları yola çıkaracak olan güvenilir kişi yol boyunca onların sorumluluğunu alıp, soğuk iklim geleceklelerinden bunlara kışlık giysi temini ile de yükümlü olacaktır. İşçilere gemide yemek verilecek ancak yemeklerin bedeli Hükümet tarafından daha sonra Hint Kumpanyası'na ödenecektir.

— Bu küçük Hint kolonisi Tours şehrindeki Kraliyet Fabrikası'nda yerleştirilebilir. Onları Tours yakınlarındaki komşu birkaç kasaba veya yine Tours yakınlarındaki şatolarda da yerleştirmek mümkündür. Koloninin başına idareci olarak zeki birkaç yönetici getirilirse, yabancılar istenilen şekilde kontrol edilebilecektir.

Rapordan anlaşıldığına göre bu projeyi gerçekleştirmek mümkün. Çünkü her türlü yatırımı yapacak bir kişi vardır ve bu kişi yöneticilerden tek bir şey istemektedir: 18 Hintlinin aleti, tezgahı ve bagajı ile Hint Kumpanya-

¹⁰ *La livre*, Fransız ağırlık birimi olduğu kadar para birimidir de: Ağırlık birimi olarak (Marsilya'da) 489.506 gr.dır.; Fransız para birimi olarak, biri 20 *sous*, (*Sols*) bir *sous* da 12 *denier*'ye ayrılmaktadır. *Livres*'in üç adeti bir guruş değerindedir (S. Sahillioğlu, „sanayi bölgeleri-miz...”, s. 51-52; *İd...* işlemeli kumaşlarımız..., s. 62).

¹¹ Bk. not 10.

¹² Bk. not. 10.

¹³ P. Boissannade, *a.g.e.*, s. 78-81 (3. rapor).

sı'nın gemilerinden birine binmesine ilişkin, *M.le Garde de sceaux* tarafından *M. Dupleix'e*¹⁴ hitaben yazılacak olan bir izin belgesi. Bu izinle M. Dupleix bu işçilerin Fransa'ya geçişini kolaylaştıracaktır.

Burada ilginç olan raporun yazarının (Fransa'da liberalizm'in öncülerinden Troudaine de Montigny olabileceği daha önce belirtilmişti) böyle bir projenin Hint Kumpanyası için zararlı olmayacağı konusunda yaptığı açıklamadır: Fransa'da ne müslin (mousselines) fabrikaları açılması ne de yeni kumaşların ülkede dokutulmağa başlanması söz konusudur. Bu proje ile yapılmak istenen Touraine ve Normandie'deki mevcut ipekli ve pamuklu kumaş fabrikalarındaki üretimi iyileştirmektir. Zaten ne yapılırsa yapılsın Fransız fabrikalarının ürünlerinin Hintlilerininki ile rekabet etmesi mümkün değildir. Hindistan'da hammaddenin bolluğu ve el emeğinin düşüklüğü, çalışkan, becerikli "Hint Milleti", Avrupa'nın "Tüccar Milletlerini" her zaman kendisine çekecektir.

Bu proje gerçekleşmiş midir? Bugün için cevap veremiyoruz. Bilinen Fransızların diğer Avrupalılar gibi XVIII. yüzyılın son çeyreğinde yünlü kumaşların (drap) yanı sıra ipekli ve pamuklu kumaşlar da ihraç edebildikleri: 1770'lerde Osmanlı İmparatorluğuna Batı'dan ihraç edilen ince ipekli kumaş, tam olarak, ismini Musuldan alan müslinler¹⁵ arasında Fransız müslinlerini de görüyoruz. Önemli miktarda olduğu söylenemez: Toplam 412.000 guruş değerinde (1.236.000 livres) olan müslinler arasında yalnız 14.000 guruşluk müslin ithalatları Fransa'dan yapılmıştır. Diğer ihracatçı Avrupalı devletlerin payı yaklaşık sırasıyla şöyledir: Büyük Britanya (1777), 230.000 guruş; Hollanda (1778), 100.000 guruş; Venedik (1782), 32.000 guruş; Trieste (Almanya ve Avusturya), 36.000 guruş¹⁶.

Fransız tekstil endüstrisinin ipekli ve pamuklu alanında Hindistan gibi Osmanlı İmparatorluğu'ndan da alacağı bilgiler olduğu anlaşılmaktadır. İmparatorluk yine "köprü" görevindedir.

II

Fransa'da Hint tarzında kumaş üretebilmek için çabalar sürdürülür. Bu kez Hindistan'da üretilen kumaşları başarı ile taklid etmekte olan Osmanlı

¹⁴ Joseph François Dupleix (öl. 1763), 1742 yılında Hindistan'daki Fransız acentelerinin (comptoirs) genel yöneticisi olarak görev yapmaktadır (*Le Petit Robert 2*, Paris 1977, s. 569).

¹⁵ M.E.Özen, "Türkçede Kumaş Adları", *Tarih Dergisi*, XXXIII (1981-1982) (ayrı basım) s. 327.

¹⁶ H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 42; Ayrıca Bk. S. Yılmaz, *a.g.e.*, s. 13-19.

dokumacılığına başvurulduğunu görüyoruz. Burada merkezden çok Marsilyalıların gayreti söz konusu olmalıdır.

Aslında Avrupa'da çok aranan Hint kumaşlarının sırrı, iki tekstil elyafının, ipek ve pamuk ipliğinin aynı kumaşta kullanılmasıdır.

Osmanlı dokumacılığı, özellikle de çoğu perdahlanan yani mengeneden (*calandre*) geçen pamuk-ipek karışımı kumaşlar hakkında gerekli teorik bilginin verildiği Mayıs 1754 tarihli raporla birlikte,¹⁷ her gruptan belirleyici olan kumaş eşantyonlarının da (bk.Ek.f.128 r) Fransa'ya gönderildiği anlaşılmaktadır. İlgililer, bu örnek parçaları sökerek, gerekli incelemeleri yapabilecek, atkı (*la trame*) ve çözgü (*la chaîne*) ipliklerinin her bir kumaştaki kompozisyonunun ne olduğunu anlayacaklardır. Bu pek zor olmamalıdır. Ancak kumaşın desenine göre çözgü ipliklerinin tezgah'ta gücü sopalarına, çeşitli fakat belli tekniklere göre geçirilmesi, yani taharın¹⁸ (*monter et titre les deux matières sur le métier*) anlaşılması için kumaş parçalarının *coupons*, (bk.Ek.f.132 v) boydan sökülerek incelenmesi lazımdır. İşte burada Fransız sanayicileri zorlanabilecektir. Yazar, bu konuda fazla bilgi istenirse temin edileceğini bildirirken, vermiş olduğu sırların önemini şöyle dile getirmekte ve ilgililerden bir noktada dikkatli olmaları gerektiğini hatırlatmaktadır: Aynı dokumada iki farklı iplik (pamuk ile ipek) kullanımı Levant'da ve Hindistan'da başarıldığına göre Fransa'da da başarılı. Eğer bu mümkün olursa, ipek yokluğunda Fransa'daki tezgahlar artık durmayacak, pamuğun yardımı koşup devreye girmesiyle, pek çok çeşitli kumaş dokunarak üretime devam edilecektir. Bu tip pamuk-ipek karışımı kumaş dokunacak fabrikalarda, fabrikatörler özellikle işçileri iyi idare etmeli, her ne olursa olsun bu sanatı başka ülkelere taşımaları önlenmelidir.

Buradan itibaren çalışmanın sonuna kadar mayıs, 1754 tarihli rapora dayanarak, pamuğun yıkanma, şaplanma veya boyanma gibi tamamen teknik kısımlarına girmeksizin (Bk.Ek.décruzer, engalage, alunage, teinture), Fransa'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan yarı sanayi ve sanayi ürünü, sırasıyla pamuk ipliği ve kumaş, ithalatlarının durdurulmasına ilişkin aldığı tedbirleri; özellikle taklid edilmek istenen, pamuk-ipek karışımı, "melez" diyebileceğimiz, Osmanlı kumaşları incelenecektir. Gerekli açıklama ve ilavelerin, genelde notlarda verileceğini, metin içinde yapıldığında belirtileceğini hatırlatırız.

¹⁷ Bu rapor hakkında Bk. çalışmanın ilk sayfası.

¹⁸ Gücü sopası ve tahar için Bk. T. Sevgi, *Giyim Teknolojisi*, Ankara 1979, s. 68-78.

1) Fransa'nın Osmanlı pamuk ipliği (coton filé) ithalatı; üretim tekniğinin Antil Adalarına transferi projesi:

Önce birkaç noktayı hatırlayalım: Çok eskiden beri Hindistan'da ekiminin yapıldığı bilinen pamuğun¹⁹ dokuma maddesi olarak kullanılan lifleri bitkinin meyvası (koza) içindedir; Pamuk işlemede düzgün ve devamlı bir iplik elde edilmesi için, önce pamuğun normal kabarıklığına kavuşturulması, sonra yabancı maddelerin lifler arasından alınması gerekmektedir. Bunların sağlanması da sırasıyla açma, yıkama, harman ve hallaçlama gibi hammaddenin işlenmesindeki ilk aşama çalışmaları ile olmaktadır. İyi kabartılmamış ve yabancı maddeler taşıyan pamuk lifleri, daha sonraki aşamalarda (tarama ve eğirme gibi) büyük güçlükler yaratarak, arzu edilen düzgünlükte ve incelikte dokuma ipliği elde edilmesini engellemektedir²⁰. Nitekim Fransa'daki durum, raporun yazıldığı tarihlerde böyledir.

Rapordan anlaşıldığına göre pamuğun işlenmesinde ilk aşamada, tam olarak pamuğun atılması işinde (*demeler*), Osmanlı İmparatorluğu'nda uygulanan yöntem Fransa'da uygulananndan farklıdır. Farklılık kullanılan aletten kaynaklanmaktadır. Fransa'da kard (*carde*) kullanılarak atılırken, Osmanlı İmparatorluğu'nda Fransa'daki *archét de Basse de Violée* benzeyen bir alet (hallaç yayı olduğunu düşünüyoruz ve bundan böyle bu alet sözkonusu olduğunda hallaç yayı diye bahsedeceğiz) kullanılmaktadır²¹. Hallaç yayındaki ipin titreşimi pamuk lifleri kabartmakta ve onları doğal uzunluğunda, birbirinden ayrı bir şekilde, koparmadan açmaktadır. Böylece olabilecek incelikte pamuk ipliği elde etmek mümkün olmaktadır. Osmanlı pamuk ipliğinin inceliğinin ve güzelliğinin sırrı buradadır. Aynı şekilde her yıl Fransız Hint Kumpanyasının uzak ülkelerden getirdiği güzel müslinlerin dokunduğu Hint pamuk ipliklerinin de.

Pamuk işlemede, Fransa kard kullanımını yasaklayıp Doğuluların kullandığı hallaç yayını kullanırsa sadece iki günde açılacak (*ouvrir*) pamuklar bir günde açılmış olmakla kalmayacak, ayrıca, Osmanlı pamuk ipliği niteliğinde, yarı işlenmiş ürün elde etmek mümkün olacaktır. Fransız işçisi iplikçiliği öğrenecek; Osmanlı İmparatorluğu'ndan, çok pahalı ve büyük ödemelere neden olan, pamuk ipliği ithalatı son bulacak; bu devletten ancak pamuk (*cotton en laine*) ithal edilecektir.

¹⁹ M. Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 16; T. Sevgi, *a.g.e.*, s. 47.

²⁰ M. Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 89-93.

²¹ Raporda hallaç yayı hakkında detaylı bilgi verilmektedir (Bk. Ek f. 128); ayrıca Bk. M. Harmancıoğlu, *a.g.e.*, s. 88-89.

Fransa'da hammaddeyi işleyecek (*filer la metière première*) yeterli işçi olmadığına göre çok az bir masrafla Osmanlı İmparatorluğu'ndan getirilecek bir işçi, aleti ile sanatını Fransız işçisine öğretebilecektir. Eğer başarılı olunursa İmparatorluk'tan istenildiği kadar hallaç yayı ithal edilecektir. Ama önemli olan Fransa'nın bu tecrübesini sömürge halkına aktarması, yani Antil Adaları'ndaki (Guadeloupe, Martinique, Cayene ve St. Dominigue) zenci halka öğretilmesidir: Hammaddenin işlenmesinde ilk aşamada (*ouvrir*) zenci erkekler, ileri aşamalarda (*filature*) zenci kadınlar çalıştırılacaktır. Sömürge halkı pamuk işlemeğe başlarsa, Fransa, yerli sanayi için gerekli pamuk ipliğini sağlamakla kalmayacak, bu yarı sanayi ürünü üretiminde, Türkiye'yi bile geçebilecektir.

Raporun yazarına göre, öneri Türkiye'nin yerini alarak ihracatçı duruma gelecek koloni halkı için de caziptir. Fransa, eğer yalnız yerli sanayini değil de tüm Avrupa endüstrisini beslemeyi düşünürse, kolonilerdeki pamuk üretimini, iki katına çıkaracak şekilde, teşvik etmelidir.

Fransa'nın pamuk ithalatlarına gelince, yazara göre İmparatorluğun tek bir şehriden, Selânik'ten yılda yaklaşık 387.000 guruş (1.160.000 livres)²² değerinde, yaklaşık 19.600 Fransız kantarı (quintal)²³ ağırlığında, 5600 balye²⁴ ham pamuk ithal etmektedir²⁵. Eğer İzmir, Akka, Sayda ve Kıbrıs'tan ithal edilenler de göz önüne alındığında, toplam ithalatın değeri 670.000 guruş (2.000.000 livres) kadar çıkmaktadır.

Antil Adalarına bu “teknoloji” transferinin gerçekten yapıp yapılmadığını bilmiyoruz. Ancak Yedi Yıl Savaşları çok yakındır: 1756-1763. Konumuzdan fazla uzaklaşmadan Fransa'nın pamuk ithalatlarına dair bazı açıklamalar getirmek mümkündür.

Fransa'da o zamanlar “coton en laine” ismiyle tanınan pamuk, 1740 yılına doğru Osmanlı İmparatorluğu'ndan ithal edilen en önemli tekstil ürünü

²² Fransız lirası la livre'in değeri için bk. not 10.

²³ Bir kantar İstanbul'da 44 okka (veya 55 kg) karşılığı olup, Fransız kantarından yani kental'den (quintal) 5/6 kg daha fazladır. (R. Mantran, *İstanbul dans la seconde moitié du XVII e siècle*, Paris 1962, s. 316 not. 2).

²⁴ Rapora göre her bir balye veya denk (balle) 120 okka veya 3,5 Fransız kantarı ağırlığındadır. Fransız kantarı için bk: bir üstteki not.

²⁵ Selanik'ten pamuk ithalatını karşılaştırmak için Bk. N. Svoronos, *Le Commerce de Salonique au XVIII e siècle*, Paris 1956, s. 243; 1750 yılında İzmir, Fransa'nın (Marsilya Limanı'nın) en önemli ham pamuk ithalat merkeziydi. Aynı yıl İzmir'den 4,5 milyon guruşluk ham pamuk ithal edilmiştir. Bu Fransa'nın İmparatorluk'tan yapmış olduğu toplam ithalatın % 43'ü idi (G. Rambert, *a.g.e.*, (V). s. 515.

idi. Bu ithal pamuklar hem işlenmemiş ham pamuğu (coton brut) hem de yarı işlenmiş ürünü, pamuk ipliği (coton filé) içermekteydi. Yüzyılın ortalarında, pamuk tek başına, İmparatorluktan yapılan ithalatın % 20'sini oluşturmaktadır. Ayrıca sömürge Antil Adaları'ndan da ham pamuk alınmaktaydı. Fakat Levant pamukları boyayı daha iyi tuttuğundan ve boyanmış pamuklar rengini kaybetmediğinden tercih ediliyordu. Örneğin rengi, Fransa'da üretilen benzerlerinden daha canlı olan Levant'ın kırmızı boyalı pamuk ipliği çok rağbet görüyordu. Ancak, ham pamuğun 12 Kasım 1749 yönetmeliği (arrêt) ile ithalat vergilerinden muaf tutulmasının, Levant'tan ithalat yapan Marsilyalılar aleyhine olarak, Amerika'dan (Antil Adaları ve Brezilya'dan) pamuk ithal eden tüccarları cesaretlendirmiş olduğu unutulmamalıdır.

Raporun yazıldığı tarihlerde ham pamuk ithalatları nerede ise iki kat artmıştı. Yüzyılın sonlarına doğru aynı pamuk ithalatları yine iki kata yakın artarken (1736-1740 dönemi yıllık ortalaması 30.789 Fransız kantarı, 1750-1754 yılları arası 52.550; 1786-1789 arası 95.979 kantara çıkmıştır), pamuk ipliği ithalatları yüzyıl ortalarından sonlarına doğru tam tersine, aynı ölçüde olmasa bile, azalmıştır: 1736-1740 arası yıllık ortalama 14.889 kantar, 1786-1789 arası 10.805 kantara düşer.

Fransa'da pamuklu dokuma endüstrisinin özellikle yüzyılın sonlarına doğru önemli bir gelişme kaydettiği kesindir. 1789 İhtilalinden önce, Osmanlı İmparatorluğu'ndan 34 cins ham pamuk ithal etmekteydi. Bunun 11 cinsi Sayda, 9'u İzmir, 5'i Halep, 4'ü İskenderiye, 2'si Kıbrıs ve 3 cinsi de Antalya'dan, Marsilya'ya gönderilmiştir²⁶.

2) Fransa ve yabancı kumaşlar (Hint ve Osmanlı):

Fransa Hükümeti XVIII. yüzyıl ortalarına, 1754'lere kadar, Osmanlı (Levant) ve Hint kumaşlarının ülkeye girişini yasaklayarak yerli sanayii korumayı denemiş ise de, yasaklama aksine talebi arttırmıştır. Bu kumaşların ülkeye girişleri çok miktarda olduğundan, bu kez yerli sanayiiden onları taklit etme-

²⁶ G. Rambert, *a.g.e.* (V) s. 512-551; S. Yılmaz, *La soie dans les relations commerciales entre la France et l'Empire Ottoman au XVIIIe siècle* (1700 à 1789), Paris, Sorbonne Üniversitesi (Paris IV) basılmamış doktora tezi (1985), s. 202-206; Mayıs 1754 tarihli incelemede olduğumuz raporda Antil Adaları'ndan ithal edilen pamuklara (cotton en laine) değinilmekte ve bunların Osmanlı üretimi pamuklardan daha iyi kalitede olduğuna dikkat çekilmektedir (Ek., f. 129 v). Ancak burada ham pamuk söz konusu olmalıdır. Yüzyılın sonlarına doğru, Fransa'da, pamuk ipliği günden güne incelik kazanmaktadır 1789 yılında 80 ve 100 numara ile gösterilen inceliğe kadar ulaşır (*Histoire Economique et Sociale de la France*, 2 (1660-1789), Paris 1970, s. 248.

si istenmiş; pamuk, ipek ve yün gibi yerli tekstil hammaddeleri kullanılarak Hint kumaşlarının yerini tutacak yazlık kumaşlarla, güveye dayanıklı döşemelik kumaşlar yapılması önerilmiştir. Daha sonra, uygulamalar hakkında yeterli bilgi yoktur diyerek, Doğu tekstil endüstrisi hakkında bilgi vermeğe başlayan raporun yazarı²⁷ Doğuluların (Asiatique) türlü cinstе değişik zevklere hitâb eden kumaşlar üretmekte olduklarından söz eder: Üstelik her bir cins kumaşın da farklı görünümde pek çok çeşiti vardır. Özellikle bu farklı görünümleri nedeniyle-Avrupa'da dokunanlara hiç benzememektedir-alıcının ilgisini çekmekte ve çok tüketilmektedir.

Fransa'da bilinmeyen, böylesine farklı görünümde kumaş üretimi yapan Doğuluların dokuma sanatının üç sırrı vardır:

1) Hammaddeyi işlemede: Pamuk hammaddesinin izin verdiği ölçüde koparılmadan ince ve muntazam iplik üretebilmektedirler. Beceri açma (*ouvir*) ve eğirme (*filature*) aşamalarındadır.

2) Dokumada: Pamuğu ipek ile birlikte aynı kumaşta kullanma yöntemini bilmektedirler.

3) Boyamada: Pamuk ipliğini her renkte ve kalıcı olarak boyamaktadırlar.

Rapora göre Hint kumaşları Osmanlı İmparatorluğu'nda taklid edilebilmektedir. O halde Fransa'da da taklid edilebilir. İşte bu nedenle olsa gerek Fransız dokumacılar örnek olması, sökerek çözgü ve atkı ipliklerini tetkik etmeleri amacıyla rapora Osmanlı kumaşlarından örnekler de ilave edilmiştir.

Çalışmamızın en önemli kısmına, Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk-ipek karışımı kumaşlarına geçmeden, Raporun yazıldığı tarihten önce ve sonra, imparatorluğun Doğu'dan ithal ettiği kumaşlar ile yerli kumaşlar hakkında bazı açıklamalar yapmamız gerekiyor.

1640'da İstanbul'da satılan ve İran ile Hindistan'dan ithal edilmiş olan tekstil ürünleri şunlardır: *Alaca*, *bürüncük*, *boğası*, *çit*, *dülbend*, *mendil*, *şal*, *dârâyî*, *hatayî*, *makrama* ve *kuşak*. Bu ürünlerin menşeleri İran'da; Tebriz, Kâşân, Yezd; Hindistan'da Keşmir, Firuzpur, Samana, Buruc (Broach), Sironj, Benares, Bihâr, Burhangur, Haydarabad ve Masulipatam'dır. Tekstil ürünlerine göre menşeler: *Alaca*, Kâşân; *bürüncük*, Yezd; *boğası*, Firuzbur, Samana, Buruc, Haydarabad; *çit*, Buruc; *dülbend*, Yezd, Bihar, Burhangur, Masulipa-

²⁷ Mayıs 1754 tarihli rapor söz konusudur (Bk. Ek).

tam; *mendil*, Tebriz; *şal*, Kâşân, Yezd, Keşmir; *kutni*, Yezd, Masulipatam; dâ-râyî, Yezd, Bihâr, Burhangur, Masulipatam; *hatayî*, Yezd; *makrama*, Kâşân, Samana, Siranj; *kuşak*, Benares²⁸.

XVIII. yüzyılın ikinci yarısında Hint kökenli aşağıda ismi verilen kumaşların İmparatorluğa girdiğini görmekteyiz:

- 1749 (girmiş olabilir): *kutna*, *alaca*, *kermesut* (Surat'dan); *Şâkire Sârık*(?) ve türlü kumaşlar (Ahmedâbâd'dan)²⁹
- 1754: pamuklu bez (*toiles de coton*) (Bengal'den); ipekli kumaşlar (Surat'dan); *kalenkiars*, *toileries peintes* veya *indiennes* (Madras'dan); şal ve ince yünlü kumaşlar (kaşmir olmalı) (Keşmir'den)³⁰
- 1768: beyaz bez (*toileries blanches*) (Bengal'den); ipekli kumaşlar³¹
- 1778: *beldar*, *kutni*, *desdar*, *bruc* gibi Ahmedabâd ürünleri (Surat'tan); bez, dülbend türündeki şeyler; *Evrenkşâhi* ve buna benzer ürünler (Bengal'den)³²
- 1789-1804 arası: dülbend, ipekli kumaşlar (*sevâi*) ve şal³³

XVIII. yüzyılda İran'dan yapılan kumaş ithalatlarında, Erzurum Gümrük kayıtlarına göre, kutnu (*Kutni*) ilk sırada gelmektedir:

- 1722: 490 adet (ve bunun dışında diğer kumaşlar: alaca, alaca kutnu, bez)
- 1729: 2406 adet
- 1744: 5056 adetten fazla
- 1761: 2230 adet

²⁸ M. Kütükoğlu (Haz.) *Osmanlılarda Narh Müessesesi ve 1640 Tarihli Narh Defteri*, İstanbul 1983, Bk. harita: 1640'da İstanbul'da satılan İran ve Hindistan mallarının menşelere göre dağılımı.

²⁹ İ. Miroğlu, "Hindistan hakkında küçük bir eser", *Tarih Dergisi*, 34 (1983-1984), s. 547.

³⁰ Archives des Bouches-du-Rhône, Intendant de Procece, Série C. I, no. 345: "Questions sur le commerce des Indes par la Turquie", Bk. Dördüncü soru (quatrième question).

³¹ P. Masson, *Histoire du commerce français dans le Levant au XVIII e siècle*, New-York 1967, s. 543-544.

³² İ.H. Uzunçarşılı, (yay.) "Elfeva'id'ül-muadde li nizâm-ı hükümeti Bender-i Cidde", *Belleten*, 101 (Ocak 1962), s. 154.

³³ P.G. İnciciyan, *18. asırda İstanbul*, (çev. H. Andreasyan) İstanbul 1976, s. 37, not 79.

1763: 865 adet

1764: 2927 adet

1765: 2299 adet

1769: 765 adet

1770: 2051 adetten fazla

1790: 731 top

Görüldüğü gibi XVIII. yüzyılın ilk yarısında 1722'den 1744'e doğru kutnu ithalatları yükselmektedir. Yüzyılın ikinci yarısında 1763, 1769 ve 1790 yıllarında ithalatlarda önemli düşmeler olmuş ise de bu kumaş İran'dan ithal edilen mallar arasında akışı devamlılık gösteren bir maldır. İran ithalatları kutnu kadar düzenli olmayarak, *kuşak*, *harir çorap*, *harir eldiven*, *evereñşahi*, *şah-benek*, *şal*, *benekli hatayi*, *keşani*, *kemberbend*, *taklid kemberbend*, *beldar*, *telli beldar* gibi diğer tekstil ürünlerini de içermektedir^{33 bis}.

Osmanlı İmparatorluğu'nda dokunmakta olan yerli kumaşlara gelince, daha önceki bir çalışmamızda, XVIII. yüzyılda İmparatorlukta dokunan ipekli kumaşları ele alırken bunları gruplandırmanın güçlüğüne belirtmiş, sonra kabaca yaptığımız ayırımda *kutnu*, *sandal*, *geremsud*, *çitari* gibi kumaşları ipek-pamuk karışımı, kullanımını daha yaygın olanlar diye göstermiştik. XVIII. yüzyılda Osmanlı ipekli dokumacılığının kendini yenileyerek "lüks" olmaktan çıktığını, pamuğu ipek tezgahlarına soktuğunu düşünüyorduk. 1825 senesinde yalnız Halep ve Şam'da pamuk-ipek karışımı kumaş dokuyan 25.000 tezgahın varlığı bu gelişimi gösteriyor olmalıydı. Nihayet 1747'lerde *dibâ*, *etme*, *çalma*, *kutnu*, *peşmiş (pişmir) suzenî*, *telli*, *geremsud* ve *şerit*, Bursa ve civarında dokunmakta olan ve miri mengeneden geçirilerek perdahlanması zorunluluğu getirilen ipek ve ipek-pamuk karışımı kumaşlar olarak dikkatimizi çekmişti. Bahsedilen çalışmamızı sürdürürken kumaşların hangisinde ipek hangilerinde pamuğun hakim olduğunu çözümleyememiş, ancak "ipek-pamuk karışımı" terimini kullanabilmiştik³⁴. İncelenmekte olan Mayıs 1754 tarihli rapor bu sorunu tamamen olmasa da ortadan kaldırmakta ve Osmanlı İmparatorluğu'nda dokunan kumaşların nasıl böylesine zengin türlerinin olabileceği açıklamaktadır.

^{33 bis} N. Erim, 18. *Yüzyılda Erzurum Gümrüğü*, Yayınlanmamış dok. tezi (İst. Üniv. İktisat Fak. İstanbul 1984, s. 126. ayrıca bk. s. 186-200.

³⁴ S. Yılmaz, ... İpekli Dokuma Endüstrisine... s. 12-13.

3) Osmanlı İmparatorluğu'nun pamuk-ipek karışımı kumaşları (Les étoffes du Levant)

Rapora göre, Osmanlı pamuk-ipek karışımı kumaşlar aslında üç sınıfta toplanmaktadır: 1) Kutnu veya Bursa seteni (*les coutounis-coutonnis- ou les satins de Brousse*) 2) Kermesud, Germesud (*les guermessout*) 3) bur (*les bourg*)³⁵.

Bunları tek tek incelemeden önce, genel özellikleriyle kalite ve fiyatlarını görelim:

Genel özellikler:

- Hepsini pamuk-ipek karışımı olarak dokunmuştur.
- Kiminde pamuk kiminde ipek hakimdir (kumaşta aranan zevke göre)
- Kumaş boyunca devam eden çözgü ipliği (la chaine) her zaman saf ipek; kumaşın eninde tekrarlanan atkı ipliği (la trame) pamuktur.
- Çözgü ipliği olarak kullanılan saf ipekler kumaşın desenine göre tek veya pek çok renkli olabilmektedir.
- Atkı ipliği olarak kullanılan pamuk beyaz veya boyalı olarak kumaşa girebilir.
- İpeğin (çözgü) ve pamuğun (atkı) renk durumu birbirine bağlıdır: Atkı olarak boyalı pamuk kullanılıyorsa çözgü ipliği ipek her zaman tek renktir. Ancak atkı ipliği olarak genellikle beyaz pamuk kullanılır. Bu son kural özellikle ipeğin pamuğa hakim olduğu kumaşlarda daha geçerlidir.
- Bu üç sınıf altında toplanan kumaşlar arasında, dokuma esnasında iğne veya fırça yardımıyla değişik işlemlerle süslenmiş olan diğer türler de vardır.

Kalite :

- Pamuk-ipek karışımı, hafif, ince ve güveye karşı dayanıklı
- Kumaşı veya kumaştaki zevki belirleyen genel olarak kumaşa giren pamuk (atkı) ve ipeğin (çözgü) miktarıdır. Bazen de kullanılan pamuk ipliğinin inceliği belirler: Kumaşa giren pamuğun kalitesine göre kumaş kalın veya ince olabilir.

³⁵ Raporda adı geçen pamuk-ipek karışımı kumaşları karşılaştırmak için Bk. H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 30, 35-37.

- Pamuk-ipek karışımı bu kumaşlar genellikle yıkamaya (sabunla) çok dayanıklıdır. Sık sık yıkanabilen türden kumaşlar. Ancak pek çok yıkandığında renklerde solma görülür.

Fiyatlar :

- Pamuk-ipek karışımı, değişik türlerdeki kumaşların, fiyatları da bir o kadar farklıdır: Yaklaşık yedi metre boy ve kırk santimetre endeki bir top (pièce) kumaşın³⁶ fiyatı 5.5 guruş ile 60 guruş arasında değişmektedir.

1) KUTNU (veya Bursa seteni): *Les coutonnis ou les satins de Brousse*

- Kutnular Fransız setenlerinin pek başarılı olmayan taklidleridir. Fransız setenlerine çok benzedikleri ve daha çok Bursa'da dokundukları için kutnu grubuna, Bursa setenleri grubu diye de bakmak mümkündür. Bursa setenleri, bazen atkı ipliği (trame) olarak, pamuk yerine keten kullanılarak da dokunmaktadır. Bu cinsler yazlık kumaş olup Fransa'ya gönderilen eşantyonlar arasında yer almaktadır.
- Düz, çizgili veya desenlidirler
- Bu kumaşlarda ipek pamuğa hakimdir. Ancak dokunması diğer iki grubu veya sınıftaki kumaşlardan farklıdır: Bunlarda, kumaşın yalnız yüzünde pamuğu örtmesi istendiğinden, ipeğin çoğu kumaşın yüzünde kullanılır. Pamuk ise-bazen bir kaç tel ipek ipliğiyle karışık olabilir-tamamen kumaşın tersinde kalır.
- Son olarak değinilen özellik nedeni ile bu kumaşlar biri ipek diğeri pamuktan iki ayrı kumaşın bileşimi gibidir.
- Kadifeler de kutnu sınıfına girer. Çünkü Bursa'da dokunan çözgüsü ipek, atkısı pamuktan kadifeler, setenlere çok benzer. Düz veya fitilli kadife tekniğine benzeyen bir teknikle (cizelé) dokunmaktadır. Genellikle tek renktir. Avrupalıların (Frenk) ve Türklerin döşemelik olarak kullandıkları bu kadifelerin maliyeti çok düşüktür.

³⁶ Belgede (Bk. Ek) bir top kumaşın boyu 11 *pic* (veya 6 *aune*), eni bir *aune*'un üçte biri olarak verilmiştir. Metre olarak karşılığı için bir Fransız *aune*'nunu 1.188 m olarak aldık (C. Carrière, "La draperie Languedocienne d'exportation", *Négoce et Industrie en France et en Irlande au XVIII e siècle* (Colloque Bordeaux 1978), 1980, s. 92); *Pic*'i esas alsak idik metre olarak karşılığı hemen hemen aynı olacaktı. Çünkü *pic*, *aune* veya zira karşılığı bir uzunluk ölçüsü birimi olup, ipekli kumaşlarda 65 cm, yünlü kumaşlarda 68 cm olarak kabul edilmektedir (R. Mantran, *a.g.e.*, s. 461 not 3).

2) KERMESUD-GERMESUD: *les guermessout*³⁷

- Çok çeşitli dokunabiliyor: Düz (*unis*), çizgili (*rayé*), çiçekli veya ipek, altın ve gümüş işlemeli (*brochés*).
- Osmanlı İmparatorluğu'na Hindistan'dan ithal ediliyor ve yerli olarak en önemli dokuma merkezi Suriye. İstanbul'da da oldukça iyi taklidleri yapılıyor.
- Bu kumaşlar Fransa'da "*herbages*" ismiyle tanınıyor.
- Kalite: Germesudlarda çok ince çekilmiş Hint pamuğu kullanılmaktadır. Hint pamuk ipliğinin okkası 30-50 guruş (piastre) arasında değişmektedir³⁸. Bu kumaşların güzelliği kullanılan pamuktan kaynaklanmakta. Osmanlı halkı altın ve gümüş sırmalı ipekli kumaştan çok bunları tercih etmektedir³⁹.
- Germesudların güzelliği pamuğun bol kullanılmasına bağlıdır (Raporun yazıldığı sıralarda Osmanlı İmparatorluğunda germesudlarda pamuğun kumaşa hakim olarak ve kumaşın iki yüzünü de örtecek şekilde kullanılmasına başlandığı anlaşılmaktadır).

3) BUR: *Les Bourg*⁴⁰

- İpek pamuğa hakimdir. Bu nedenle çözümlerinde germesudlardan daha fazla ipek kullanılmaktadır.
- İpek kumaşın yüzünde ve tersinde eşit miktarda kullanılıyor ve kumaşın her iki yüzünü de kaplıyor.
- Bu nedenle kumaşın iki yüzü tamamen aynı.

³⁷ *Kermesud, Geremsud* şeklinde de yazıldığı, daha doğrusu okunduğuna rastlanan bu kumaşlar, R.N. Koçu'da (*Türk Giyim Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, Ankara 1967) *Germsud* şeklinde geçmekte, şaşırtıcı olarak da "kışlık eski bir kumaş" olarak tanımlanmaktadır (M.E. Özen, *a.g.e.*, s. 315).

³⁸ 1640 tarihli narh defterine göre ince kalitesi olması gereken ithal Hidi ipliğinin okkası 100 akçedir. Yerli iplikler ise: Akhisar (ince) 40 akçe, Menteşe (gayet ince 70 akçe, kalını ise 60; Geyve ipliği (mavi) 110; Diyarbakır (kırmızı) 220 akçedir. (H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 34).

³⁹ Narh defterleri Osmanlı İmparatorluğu'nda Hint İpliği ithalatlarını ve bundan bu ipliklerden geremsud dokunduğunu doğrulamaktadır. Kumaşlar Hint ipliğinden, Ağır Hint ipliğinden şeklinde özellikleriyle belirtilmektedir Bk. daha sonraki sayfalarda fiyat listesi ve not. 45.

⁴⁰ Bir Fransız belgesinde [Archives Nationales de Paris, AE B I 235 -26 Kasım 1696-] bu kumaş yani "bourg" Hint seteni (Petit satin des Indes) diye tanımlanmaktadır.

- Çok çeşitleri var. İmparatorlukta en çok Şam ve Halep başta olmak üzere Suriye’de dokunmaktadır.

Mayıs 1754 tarihli raporun değerlendirilmesini tamamladıktan sonra XVIII. yüzyıl ve hatta XIX. yüzyıl başına ait narh defterlerine göz atmakta yarar vardır.

1779 narh defterine göre XVIII. yüzyıl sonlarında kumaş piyasasının zenginliği dikkati çeken İstanbul’da, XVII. yüzyıl narh defterinde (1640) yer almayan *çitari*, *gezi*, *keremsut*, *muhabbethâne*, *mehterhâne*, *şirbab* ve *beldari* gibi kumaşlara rastlanmaktadır⁴¹.

Mayıs 1754 tarihli raporun ışığı altında bu adı geçen kumaşların *keremsut* gibi pamuk-ipek karışımı kumaş oldukları düşünülebilir. Kanımızca *çitari* bir keremsut çeşitidir⁴². Yukarıda adı geçmeyen ancak XVIII. yüzyıl sonlarının ünlü kumaşlarından *Selimiye*’de böyle olabilir⁴³. Bourg grubunun, alaca ismiyle tanınan kumaş grubunu ifade ettiğini sanıyoruz⁴⁴.

1776-1795 (H. 1190-1210) ve 1796-1809 (H.1211-1224) tarihli narh defterleri⁴⁵ pamuk-ipek karışımı kumaşların kalitelerinin ve fiyatlarının (raporu

⁴¹ M. Kütükoğlu, “XVIII. Yüzyıl Sonlarında İstanbul Piyasası”, *Tarih Boyunca İstanbul Semineri* (29 Mayıs-1 Haziran 1988), *Bildiriler*, İstanbul 1989, s. 231-232.

⁴² Çıtarı, “Bir teli ipek, iki pamuk olan nakış dokumalı bir çeşit ipekli kumaş, Osmanlıca-sı dibâ” şeklinde tanımlanmaktadır (M.E.Özen, *a.g.e.*, s. 308).

⁴³ S. Yılmaz, ... *İpekli Dokuma Endüstrisine...* s. 13.

⁴⁴ Alaca isimli kumaşın pamuklusu ve ipeklisi olmak üzere iki çeşiti olabileceği not edilmekte ancak pamuk-ipek karışımı olabileceği belirtilmektedir (M.E. Özen, *a.g.e.*, s. 300). Oysaki 1689-1690 tarihli Basra Limanı gümrük kanunnamesine göre İmparatorluğa Hindistan’dan ithal edilen pamuklu ve diğer kumaşların gösterildiği listede *Alaca-i Buruc* pamuk-ipek karışımı olarak tanımlanmaktadır İnalçık tarafından (*a.g.e.*, s. 30). Buruc Hindistan’daki bir şehir *Broach* olduğuna göre, Broach şehrinde dokunan alaca söz konusudur. Avrupalılar bu alaca kumaşını dokunduğu yerden dolayı ve yanlış olarak Broug şeklinde tanımlamış olabilirler.

⁴⁵ Ö. Kurmuş, *İstanbul’daki fiyatları gösteren narh defteri (H. 1190-1210/1776-1795 yıllarına ait)*, basılmamış lisans tezi (İstanbul Edebiyat Fakültesi), 1977; A. Nothgi, *İstanbul’da Fiyatlar (1211-1224/1796-1809 tarihli Narh Defterine göre, İstanbul Müftülüğü Şer-i Siciller Arşivi, nr 201, VI. 64 b-120 a)*, Yayınlanmamış lisans tezi (İstanbul Edebiyat Fakültesi), 1980.; Osmanlı Hükümeti’nin özellikle XVIII. yüzyılın ikinci yarısında yerli kumaşların kullanılması hakkında halkı zaman zaman uyarak endüstrisini koruma yolları aradığı ve beğenilen kumaşların ülkede imâl edilmesine gayret gösterdiği bilinmektedir. 1185 (M. 1777) yılında İstanbul’da bir çuha ve kumaş fabrikası kurulması için faaliyete geçildiği ve bunun için bir talimatname hazırlandığını görüyoruz. Kullanılması önerilen başlıca yerli kumaşlar arasında İstanbul ve Ankara şalı, Bursa ipeklisi, Şam alacası, Hama kuşağı, basma ve Galata işi ismiyle de anılan sırma kılaptan suzeni isimli ince ve nakışlı kumaşlar da bulunmaktadır. (İ. Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, XVIII. yüzyıl, IV/2, Ankara 1983, s. 571).

doğrulayarak) ne kadar farklı olabildiğini sergilemektedir. Bazılarında Hint ipliği kullanılmış olsa da, yerli ürün olup ve pamuk-ipek karışımı dokunduklarından emin olduğumuz kumaşların fiyatları şöyle belirlenmiştir:

Aşağıda listenin, adı geçen narh defterlerinden seçilen sadece üç cins kumaşı içerdiği, defterlerdeki kumaşların bunlarla sınırlı olmadığı unutulmalıdır. Son olarak, germesud kumaşın XIX. yüzyıl başına ait defterin incelendiği çalışmada, keremsüd olarak okunduğu, ancak burada germesud olarak değerlendirileceğini hatırlatalım.

<u>Kumaş adı</u>	<u>Sene</u>	<u>Miktar</u>	<u>Fiyat</u>
GERMESUD (âlâ)	1779	adeti	10 guruş
(")	"	"	6 "
(alaca boyası)	"	"	26 para
(bayağı elvan-ı)	"	"	23 "
(ağır Hint ipliği)	"	"	55 "
(Hint ipliği alaca boyası, vasat)	"	"	40 "
(İki katlı)	1801	endazesi	75 "
"	1803	"	80 "
"	1804	"	80 "
(İki katlı, destgâh hassı güvez)	1801	"	90 "
"	1803	"	97 "
"	1804	"	97 "
(Menteşe ipliği, kaba, alçı boya)	1801	endazesi	41 para
"	1803	"	44 "
"	1804	"	53 "
(Menteşe ipliği, kaba, Fazlı Paşa boya)	1801	"	37 "
"	1803	"	48 "
"	1804	"	51 "
"	1805	"	55 "
(Destgâh boyasıyla, Sakız alı, iki katlı)	1808	"	131 "
(Sakız boyasıyla, ham)	1808	"	133 "
ÇİTARİ (Halep)	1776	adeti	8 guruş
(Şam)	"	topu	12,5 "
(âlâ, pembe)	"	"	10 "
(âlâ)	"	adet	9 "

	(Mehmed Şah)	1779	”	25	”
	(-i suret-i elvan)	”	”	15	”
	(-i vasat)	”	”	6	”
	(bayağı)	”	”	10.5	”
	(Halep)	”	”	7.5	”
	(-ı Hamidî)	”	”	11,5	”
	(Taraklı ve kemerli, alçı renkleri olarak)	1801	topu	30	”
	”	1804	”	32	”
	”	1808	”	33	”
	(Fazlı Paşa boyalı, taraklı ve kemerli)	1801	”	24	”
	”	1804	”	26	”
	”	1805	”	28	”
ALACA	(âlâ, tarak)	1779	adeti	11	”
”	”	”	”	4,5	”
	(âlâ)	”	”	7	”
	(bayağı)	”	”	8.5	”
	(Hint ipliği)	1779	adeti	10	guruş
	(Kesâvi)	”	”	9.5	”
	(âlâ Şam)	”	topu	11	”
	(evsat Şam)	”	”	9	”
	(edna Şam)	”	”	6.5	”

*
* *

İpekten Pamuğa Geçiş

XVIII. yüzyılın ikinci çeyreğinde tekstil endüstrisinin ipekli dalında hammadde krizi yaşandığı, özellikle İran ipekleri ile beslenen atölyelerde çalışmaların önemli ölçüde yavaşladığı bazılarında tamamen durduğu bilinmektedir. Krizin coğrafi alanı oldukça geniştir: İran, Osmanlı İmparatorluğu, Avrupa belki Hindistan.

Bu alan içindeki ipekli endüstrisi, hangi ülkede olursa olsun, az veya çok, erken veya biraz daha geç, artık şurada değil ama bu merkeze taşınmış olarak, her ne şekilde ise, yerli hammadde üretiminin yardımıyla kendini toparlama fırsatı bulmuştur.

Kriz aşılmasına aşılmıştır ama ipekli endüstrisini artık tanımak zordur: Geçen yaklaşık çeyrek yüzyıl süresinde, Doğu'da, el altında ve bol miktarda

bulunan pamuğun ipekli atölyelerine, ilk defa değil ama, günden güne daha fazla girmesiyle pamuk-ipek karışımı kumaşlar dokunarak, bu endüstri bir yerde yapısal olarak değişirken; aynı dönemde Batı'da, atölyelerin İtalya'nın ürünü ince ve bükülmüş organzin ipeklerine bağımlı, onun yönlendirmesiyle günden güne daha ince ve hafif ve sade türler dokumasıyla, ipekli endüstrisi, bir dalından öteki dalına geçmiştir. Bu arada, daha önceki asırlarda dokunan kumaşların özelliğinde, tamamen lüks nitelikli üretimin, sınırlı bir şekilde sürdürülmüş olabileceği unutulmamalıdır.

Doğu'da pamuk-ipek karışımı kumaşların; Batı'da sade, ince ve daha hafif ipekli kumaşların dokunmasına ağırlık verilmesiyle sonuçlanan gelişimin nedenlerinin, yalnız İran olaylarına ve 1720'lerden itibaren yavaş yavaş dünya pazarlarından kaybolan ipeklerine bağlanamayacağı açıktır. Tabii ki sözü edilen alandaki ülkelerde yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal olayların da etkisi vardır⁴⁶.

Önemli olan bir nokta da Doğunun ve Batının yeni ürünlerinin eski ipekli kumaşlara göre ucuz olması, üstelik tüketiciler tarafından beğenilmesidir. XVIII. yüzyıl ortalarından itibaren genel olarak ipekli endüstrisinin lüks türlerinde değil de, yeni dokuma çeşitlerinde, üretim hacminin belirgin derecede artmış olduğu düşünülebilir. Bu bağlamda, kabaca 1720-1750 arası Osmanlı ipekli sektöründe geçirilen bu evrim bilinmiyorsa, doğal olarak XVIII. yüzyılda savaş, veba türlü ekonomik ve sosyal problemlerle karşılaşılacak bu ülkede ipekli kumaş tüketiminin arttığını ve ipekli endüstrisinin yeniden canlandığını anlamak kolay olmayacaktır⁴⁷.

İlginç olan diğer bir nokta da Doğunun yeni ürünlerini Batının, Batının kileri Doğunun sevip, tüketip, bizzat imâl etmeğe çalışmasıdır⁴⁸.

Diğer taraftan tekstil terminolojisi ele alınırsa, XVIII. yüzyılda kumaş adlarının sayısal çoğunluğunun yanı sıra, bir o kadar da tanımlamalardaki be-

⁴⁶ S. Yılmaz, *La soie...*, s. 130-154; 235-260.

⁴⁷ M.Genç, "XVIII. Yüzyılda Osmanlı Ekonomisi ve Savaşı", *Yapıt*, 49 (Nisan-Mayıs 1984) s. 53.

⁴⁸ Çalışmanın kendisi Batı'nın Osmanlı ve Hint kumaşlarını taklid etmek istemlerinin belirgin bir örneğini oluşturmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'na gelince bir örnek vermek gerekirse, 1172 (M 1759) yılında, ilk bakışta parlak rengi ile alıcıyı kendisine çeken ancak bir müddet kullanıldıktan sonra çabuk bozulan Avrupa ipeklisi yerine ülkede benzeri üretilmeğe başlatılmış, dokunan bu yeni kumaş, *dibây-ı rumî*'den Padişah'a sunulan örnek parçanın istenilen kumaşa uygun olduğunun anlaşılması üzerine halka, bu yerli kumaştan gereksinimlerinin karşılanması tavsiye edilmiştir (I.H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*,... s. 570).

lirsizlik dikkati çekmektedir. İsimlerin yazılış/okunuş farklarına hiç girmeyelim. Kanımızca bunun bir sebebi de Doğu'da dokunan pamuk-ipek karışımı kumaşların yeterince tanınmaması ve iki farklı hammadde karışımı ile dokumacılığın çok farklı görünümünde ve türlerde kumaş üretimine olanak vermiş olmasıdır. Bu nedenle çalışmamız konuya sınırlı ölçüde de olsa açıklık getirebilmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki pamuk ipek karışımı kumaşların, perdahlanan yani mengeneden geçirilen türlerden olması ve Mengene Mukataasının da Osmanlı Devleti'nde hatırı sayılır bir gelir kaynağı olduğu hatırlandığında, ele alınan konunun önemi daha da anlaşılacaktır.

Pamuk-ipek karışımı kumaşların tekstil literatüründe karmaşaya neden olduğu, aynı kumaşın bazen ipekli bazen pamuklu olarak değerlendirildiği görülmemiş değildir. Aynı kumaşa farklı ülkelerde veya yörelerde değişik isimler verilmiş olması durumu iyice karıştırmaktadır. 1750-1850 döneminde Osmanlı tekstil endüstrisine ışık tutabilecek kaynakların, özellikle kumaş adlarının bu açıdan yeniden gözden geçirilmesinde yarar vardır.

1750-1850 döneminde Batı tekstilinin, Doğuyu taklidde, (pamuk-ipek karışımı kumaşlar ve pamuklu kumaşlarda) belli bir yol aldığı; Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük şehirlerine bu kumaşlardan sürmede başarılı olduğu; hatta tanınmış Osmanlı dokuma merkezlerinde tezgahların sayılarının önemli miktarda azaldığı yadsınamaz. Ancak eski dokuma merkezlerinin yerini alan merkezlerin üretimi bilinmeden, daha önemlisi İmparatorluğun tüketim hacmi ile yerli el dokumacılığının üretimi, yaklaşık olarak da olsa, saptanmadan -örneğin bez üretiminde- bu bir asır gibi uzun zaman sürecinde Batının bu tip kumaş ihracatlarındaki başarısının ne olduğu kesin olarak söylemek biraz zordur⁴⁹.

⁴⁹ 1650-1750 tarihleri arasında özellikle pamuklu kumaş üretimi ve bu kumaşların ihracatında Hindistan en önemli ülke olup ilk sırayı tutmaktadır. Hint pamuklu kumaşlarının ilk müşterisi Osmanlı İmparatorluğu'dur. XVII. yüzyıldan itibaren Avrupa diğer ithalatçı olarak önem kazanır. Hint kumaşlarının Hollanda, İngiltere ve Fransa'da yerli endüstride bunalım yaratacak denli rağbet gördüğü bilinmektedir. Fransa örneğinde görüldüğü gibi Batı Avrupa ülkeleri çareyi pamuklu üretimlerini güçlendirmek ve desteklemekte görürler. Ancak geniş pazarlara cevap verebilmek için seri üretime geçen sistemin ilk örneği fabrikayı, dünyada ilk kez, İngiltere'de pamuklu dalında görmek için yarım asır daha beklemek lazımdır (H. İnalçık, *a.g.e.*, s. 12-14). Kanımızca Avrupa'nın fabrika çıkışlı tekstil ürünlerinin, Osmanlı pazarlarından, yerli ürünleri, Hint ürünlerini ve belki hacim olarak çok olmasa da İran ürünlerini, bir çırpıda kaldırıp atması mümkün değildir. Bir yarım asır da, bu gelişim için zaman tanınabilir. Bu durumda 1750-1850 arası gibi bir asırlık zaman dilimine Doğu tekstil sanayilerinin savunma yüzü olarak bakmak doğru olacaktır.

EK

Archives du Ministre des Affaires Etrangères, t. 9, fol. 126-132 (mai 1754):
"MEMOIRE SUR LA FABRICATION DES ETOFFES EN TURQUIE
ET LES MOYENS DE LES IMITER"

[f. 126 r] Les Asiatiques possèdent depuis longtems la Methode de marier le cotton avec la soye leurs Etoffes

Celles de Teindre les premiés solidement en toute sorte de Couleurs.

Enfin, celle de L'ouvrir sans le rompre, ce qui le dispose au mieux a, estre filé uniment, et aussi fin que sa qualite peut le permettre.

Avec ces secrets, Ignorés en france, ces peuples fabriquent pluzieures Especes d'Etoffes d'un gout si varié et si diferent de celles que lon fait en Europe, que ces qualités les y font recherches avec empressement; ce qui nuit beaucoup a la consommation de celles cy.pour obvier a vu inconvenient si prejudiciable a nos Manufactures, le Gouvernement a prohibé de tous les tems, l'introduction dans le Royaume de celles du Levant et des Indes; malgré ces Sages mazes Il en entre quantité; la difficulté d'en avoir, ne fait qu'irriter le gout qu'an apris pour elles, et tous les Jours on trouve de nouveaux moyens pour le Satisfaire. si a cette defence, on pouvait Joindre une methode sure, pour faire imiter ces Etoffes Etrangères dans nos Manufactures, il parait que ce double moyen arreteroit plus efficacement cette contrebande, qu'il remedieroit au prejudice qu'elle leur porte, et les enrichiroit encore. d'une nouvelle branche de commerce qui seroit tres avantageuze a l'Etat.

On est persuadé que l'idée que lon propose ici n'est pas nouvelle; on ignore cependant si en france on a essayé de la mettre en pratique, si cela est, puisqu'on n'a pû l'executer encore, on prezume que c'est faute d'avoir conû les moyens que les Orientaux mettent en oeuvre pour les produire; avec ce Secours on pourroit esperer que nos Ouvriers parviendroient a les imiter en peu de tems.

Un habile homme(i)qui a conû l'importance de ce Projét, la propozé dans un de ses ouvrages; Il fonde son utilité sur le double Effet qu'il produiroit, de fermer l'entree du Royaume [f. 126v] a ces Etoffes Etrangères et de rendre nos Manufactures plus florissantes.

“dans cette vûe, il voudroit qu'on parvint a faire en france diverses
 “Etoffes en Etat de remplacer celles des Indes, soit avec nos Cotton nos
 “laines et nos soyes; qu'elles fussent legeres, propres a nous donner habit
 “d'été et un Meuble de gout, non sujétes aux Papillons ou Teignes, et de-
 corées “soit au Pinceau, soit au Metiér, ou de telle autre maniere que ce
 puisse etre “d'ornemens gracieux, et des couleurs qui se maintiennent au
 savonage.

Il assure avec raizon, que la chose est possible, par ceque des hom-
 mes qui ne Sont pas Philazophes l'executent aux Indes; on oze ajouter
 après cet autheur, qu'on l'execute de meme en Levant; que lon y fabri-
 que pluzieurs Etoffes semblables a tout egards, a celles qu'il decrit, et
 qu'on imite meme passablement celles des Indes.

Le dezir de se rendre util a sa Patrie, excité par l'occazion que lon
 a icy de voir a tout mement les Etoffes qui lon y fait; on gout assés deci-
 dé pour cet objet, et soutenû de quelques conoissances acquizes sur la
 Mechanique des Manufactures, ont engagé dans de momens de loisir,
 d'etudier les Principes genereaux de leur fabrication, ou va donç comuni-
 ques les observations qu'on a pû sur cette matière, laquelle meriteroit
 d'etre suivie un certain tems Sans interruption pour etre mieux connûe.

Avant d'entrer dans le detail de ces observations, et afin de les rendre
 plus intelligibles, on donnera une legere description des Etoffes du Le-
 vant, en se bornant aux Principales; on les divize en trois classes. Pre
 classe.

La première comprend les Coutonnis unis, rayés et a dessin; Ils imi-
 tent assés mal nos Satins; on les appelle Satins de Brousses a cause de cet-
 te ressemblance, et par ceque c'est dans cette ville Eloignée d'environ dix
 lieues de constantinople qu'il sen fabrique le plus. on fait aussi dans la
 meme Ville, des [f. 127r] Velours unis et cizelés que lon mét dans la me-
 me classe.

2° classe

Les Guermessout forment la Seconde; Ils en a de toute qualité;
 d'unis, de rayés et de fleuris ou Brochés, en soye, en or, et en argent; on
 les Porte ici des Indes et de la Syrie, et on les imite assez bien a constan-
 tinople. Ils sont conûs en france sous le nom d'herbages. on a crû jadis
 qu'ils etoient fabriqués avec l'Ecorce d'une Espece d'arbre que lon filoit
 come la laine; on ignore si cette Erreur subsiste encore; mais on verra bi-
 entot que la plus legere conoissance de cette Etoffe suffit pour la detruire.

3 me classe

Les bourgs de toute Espece font la troizieme classe; on les fabrique a Damas, Alép et autres lieux de la Sirie.

Parmi ces diverses Etoffes Il y en a de tout prix; depuis cinq Piastres et demie la Piece Jusqu'a soixante Piastres. Elles ont environ onze Pic de longueur, qui font autour de six aunes de france, sur un tiérs d'aune de large.

Toutes celles qu'on a vûes, sont fabriquées partie en soye et partie en cotton, et selon leur qualité ce dernier est plus ou moins fin.

Aux unes le cotton domine sur la soye, aux autres c'est le contraire; le gout de chacune, regle la quantité de ces deux matières qui entrent dans leur composition; ou bien c'est le degré de finesse du Cotton qui en decide.

La chaine de ces Etoffes est toujours de soye Pure, et la treme de cotton Blanc ou teint; cette soye est d'une ou de pluzieurs couleurs suivant le dessein de l'Etoffe. Des qu'on employe le cotton teint il est toujours d'une seule couleur; mais on s'en sert en planc plus comunement.

On a observé que la Riche matière d'une partie de ces Etoffes estoit la Soye, et le cotton celle des autres; celui cy faisant la beauté du Guermessout, on a attention de le faire paraitre a plein sur les deux sur faces, de cette maniere Il couvre la Soye, et elle n'entre ces Etoffes que pour en former le Tissû.on fabrique les Guermessout superieurs avec du cotton filé des Indes dune grande finesse; il coute depuis trente jusqu'a cinquante Piastres l'oque.c'est aussi la [f. 127 v] beauté de ce Cotton, qui au gout des Gens du Pays decide de celle de cette Etoffe; Ils en font plus de cas que de la soye de l'or ou de l'argent qu'on y ajoute.

Les Bourgs de toute qualité, ont parû constructi dans un gout opozé; la soye faizant leur Matière principale, on la place avec Egalité sur leur Endroit et leur Envérs; Elle domine le cotton et le couvre entierement des deux cotés de l'Etoffe ou ce qui est le meme, la chaine toute en soye, qui est separée sur le Mettier en deux portions egales, le cache tout dans son sein; par cette raizon, il entre plus de Soye cette chaine que dans celle des Guermessout; Il en faut davantage, sur les deux surfaces de ces Etofes, ce qui rend leur Endroit et leur Envers parfaitement semblables.

Quique la Soye la riche matière des Coutounis ou Satins de Brousses, la construction des Etoffes de cette classe difère néanmoins de celle des deux autre, en ce qu'on Place la plus forte partie de la Soye sur leur Endroit, ce qui fait qu'elle couvre le coton de ce coté seulement, et que ce dernier parait aplein sur l'Envèrs, melé de quelques filés de soye, detachés de la chaine, servent a liéu ces deux matières; dela ces Satins paraissent un compozé de deux Etoffes de coton et de Soye Jointes ensemble.

On fait aussi a Brousses des Velours la chaine en Soye et la treme en Cotton fabriqués dans le meme gout de ces satins; come ils sont ordinairement d'une seule couleur, on teint le coton de la meme nuance de la Soye, pour rendre ce velours bien uni. Les francs et les Turcs en font des meubles qui revienent a bon marché.

Parmy les Etoffes de ces trois classes, il y en a de decorées au Mettier a l'Eguille et au Pinceau, d'ornemens gracieux et variés, et leurs couleurs en general se maintiennent assez longtems au savonage; on les lave souvant, et ce n'est qu'après l'avoir esté pluzieurs fois que les couleurs s'afoblissent sensiblement.

Ces Etoffes sont legeres et non sujetes aux Teignes; ainsi par ces divers endroits, Elles repondent assez bien a l'idée que l'auteur du Spectacle de la nature sen est formé.

Dans chaque classe il y en a de fabriquées en coton Blanc, [f. 128r] d'autres en coton teint, en plus ou moindre quantité, suivant que le gout ou le dessein l'exigent; néanmoins dans celles ou la Soye domine le coton, et dans les quelles on n'employe celui cy que pour faire corps, et eparguer l'autre le coton est plus comunement blanc que teint, come on peut le voir dans les Bourgs et les Coutonnis Brochés ou rayés de diverses couleurs; on le teint neanmoins pour celles de ces deux sortes d'Etoffes que lon fait en vui et d'une seule couleur.

On Passe pluzieurs de ces Etoffes sous la Calandre pour y faire paraitre des ondes, surtout les Bourgs et les Guermessout de toute Espece; que lon Joint a ce Memoire, si elles sont peu Justes, ces Echantillons serviront a les redresser, et a doner des unes et des autres une idée plus exacte.

On observera que quelques vus de ces Echantillons ont été pris du chéf de la piéce; on la fait a dessein, pour demontrer que Etoffes sont tramées en Cotton, et qu'elles ont la chaine toute en soye; on s'en convaincra egalement enfaizant defiler une partie de chaque echantillon.

On va deduire maintenant les observations que lon a faites savoir, sur la Methode d'ouvrir le Cotton uzitée en Levant sur celle de le teindre avec solidité et sur celle Enfin de l'associer a la Soye pour n'en faire qu'une meme Etoffe.

Methode du Levant pour demeler le cotton. On Sait que le Cotton est composé de parties fort courtes, [f. 128 v] dou il suit que pour le filer aussi fin qu'il est possible, il faut le demeler a fonds, et eviter avec soin de le recourir davantage; quand cette operation est bien executée, des Parties s'arrangent avec aizance sous les doigts de la fileuze, se pretent a l'Extention qu'elle leur dane en forment le fil, et aydent cette ouvrière a le faire aussi fin que sa qualite peut le permettre.

ce Principe Pozé, on Jugera sur le parallele que lon va faire de la methode des Asiatiques avec celle des français, laquelle des deux produit cet Effét avec de perfection.

Les Dernièrs se servent de la carde pour ouvrir le cotton; ils le passent sur cet outil peu a peu deux ou trois reprises, les quelles ne suffisent pas pour le demeler comme il faut; mais on ne peut le carder plus souvant, parceque les pointes de fer de la carde rongeoient et racourciroient ses parties; ainsi après ces trois façons, on est obligé de l'en sortir et de le filer dans l'Etat ou Il se trouve; Il en rezulte que les Ploque¹: de Cotton sont si mal demelées, qu'on y aperçoit nombre de petits grimeaux arondis de la meme matière, que les pointes de la carde n'ont pû saizir pour les ouvrir, ce qui rend le fil qui en provien gros et mal uni dans sa longueur.

Les Orienteaux se servent pour cette operation d'un outil qui ressemble a un archét de Basse de Viole; Il est composé de deux Pieces de Bois creuzées, colées l'une a l'autre et renforcée de distance en distance d'une ligature de Corde de Boyeau a plusieurs tours; Elles forment dans cet Etat une barre de trois piéds et demi de long, courbée pas un bout, arondie dans son etendûe, et d'une grosseur a remplir la main; cet outil est monté d'une carde de Boyeau de moyene grosseur, tendûe avec force, pour lui donerl'Elasticité necessaire a produire l'Effet que l'on va expliquer.

Quand l'ouvrier veut s'en servir, Il s'assoit a terre sur ses jambes croizées, al la Portée du cotton qu'il va travailler; Il empoigne cet Outil d'une main, le tient couché a un pouce de hauteur du Cotton, et avec une mas-

¹ N ta. Ploques, terme de fabrique qui exprime la quantité de cotton ou autre matière que chaque carde reçoit, et qu'on enleve a mesure qu'il est cardé.

se de Bois qu'il tient de l'autre, il frape par intervalles sur cette corde, et assés fort pour la faire apuyer dun bout a lautre sur le Cotton; comme [f. 129 r] Elle est fort tendûe, l'action de la Masse lui communique un mouvement qui la fait fremir sans cesse; a chaque coup de cette Masse, elle saisit autant de cotton qu'elle en peut prendre dans sa longueur, et les vibrations non interrompûes de son mouvement l'ouvrent et le demelent peu a peu sans le rompre de la ses Parties conservent leur longueur naturelle, sont tres bien separées l'une de l'autre, et dispozées au mieux a former un fil aussi fin qu'il est possible de le faire. Le mouvement de cette corde opere un autre Effet qui contribue a la perfection de ce fil; Il secoue la poussiere et chasse les Pailles et autres saletés du Cotton; sans cette propriété ce qu'il en resteroit l'incorporeroi dans le fil a mezure qu'on le feroit, et rendroit les Etoffes Pailleuzes; de faut considerable qu'on evite parl'uzage de cet outil, aulieu qu'avec la carde on ne peutl'empecher ny le prevenir. il parait donc qu'on peut le regarder come le vrai Principe de la beauté et de la finesse des cottons filés du Levant, et meme de ceux des Indes, avec lesquels on fait ces Belles Mousselines que la Compagnie recoit tous les ans de ces Region Eloignés.

la manière de s'en servir très facile a aprendre, et a peu des fraix on feroit passer d'ici en france un Ouvriér en ce Genrre, pour l'enseigner aux notres.

Il seroit egalement facile d'envoyer la quantité ces Outils dont ou auroit bezoin, en attendant qu'on fut parvenû a les Imiter.

Il faut battre pluzieurs fois le cotton de la manière qu'on vient de l'expliquer, pour reussir a le demeler, et a le netoyer a fonds de toutes ses saletés; le nombre n'en est pas determiné; on le regle sur la finesse du ctton, et sur celle du filque lon veut faire faire.

Enfin par son moyen on ouvrira plus de çotton dans un jour que dans deux avec la carde.

Si en france on rendoit l'uzage de cet outil general pour le cotton seulement, et qu'on prohibat celui de la carde, on y feroit en peu de tems de Cottons filés aussi parfaits que ceux qu'on y aporte du Levant, et en asses grande quantité pour pouvoir sepasser des derniers; l'Etat en retireroit des [f. 129 v] grands avantages; on feroit gagner a nos ouvriérs le travail de ce filage, que nous Payons bien cher a ceux du Levant ces cottons filés couteroint moins au fabricant, et l'argent considerable qui sont tous

les ans du Royaume pour cet objet y resteroit, par ce qu'alors nos Manufactures ne tireroit du Levant que des Cotton en laine. Il seroit plus naturel qu'elles fussent dans cette situation que dans celle ou Elles se trouvent actuellement; en Effét on diroit qu'il manque d'ouvriers en France, pour filer les matieres premieres; on trouveroit sans doute ridicule, que les fabricands du Languedoc fissent acheter en Espagne les laines toutes filées, au lieu faire filer dans leurs fabriques; c'est neanmoins le cas de ceux qui dans les leur employent les Cottons filés du Levant, cét objet est aujourd'hui d'autant plus Intéressant, que la consommation de cette matiere a considerablement augmenté en France, par cette raison ou devroit s'y atacher plus que Jamais, a perfectioner cette Partie, avec le Secours de l'outil dont on vient de parler.

On aprete tous les ans dans le Royaume du Cotton en laine de la Guadeloupe, la Martinique, Cayene et saint dominique, superieur en qualité a celui du Levant. si a prés qu'on auroit appris en France a se servir de l'outil en question, on pouvoit sans inconvenient en introduire l'usage dans ces Colonies, faire apprendre aux Negres a ouvrir le Cotton a la maniere du Levant, et aux Negresses a le filer; cette idée mise en pratique fourniroit a nos Manufactures une ressource en cotton filés qui les mettroit en Etat de se passer plustot de ceux de Turquie, et les habitans de ces de ces Colonies Jouiroint des memes avantages que nous procurons a ceux du Levant en leur achetant leurs cottons filés ces avantages seroient pour les Premiers d'un objet plus Intéressant si En egard a la grande consommation que nos fabriques et celles de l'Europe entiere, font aujourd'hui de cette Marchandize, ou les encourageoit a augmenter la culture du Cotton dans ces Isles, afin de leur en faire produire le double et plus de celui qu'on y recueille presentement. on est persuade [f. 130 r] qu'on le debiteroit aisement dans le Royaume; on le Juge ainsi par la quantité de celui du Levant qu'il en passera cette année a Marseille; celle qu'on y a expédié de Salonique seulement, va aux environs de cinq mille six cens Bales de cent vint aques lune (l) ou de trois quintaux et demie de France, ce qui fait un objet de dix neuf mille six cens quintaux, lesquels évalués a soixante livres l'un seulement, montent un million cent Soixant et seize mille livres. si on ajoute a cette quantité celle qu'on y enverra encore des Echelles d'Smyrne, Acre Seyde et Chipres, le Tout ensemble fera prés de deux millions en Cotton du Levant, qui auront passé cette année le Royaume.

On a expliqué la façon d'ouvrir le Cotton usitée en Levant, on n'a rien a dire touchant celle de le filer, par ce qu'elle n'a rien de different de la notre; ainsi on va passer de suite a celles de le decruzer et de le teindre avec Solidité.

On Pense dabord que le Cotton est une matière aussi susceptible de teinture que toute autre, mais qu'il n'en est aucune de si difficile a colorer, a cause d'une espece de glû ou crasse naturelle dont il est imbû qui l'empêche de saisir la couleur; d'ou il suit qu'il faut necessairement enlever cette glû; mais on est d'opinion qu'on ne peut y reussir sans la bien conoitre; come on a suivi cette route, on va comuniquer l'idée qu'on s'est formé de Sa nature et de ses propriétés.

On prezume que cette glu, est precizement laseve de la Plante qui produit le Cotton; qu'après l'avoir formé et nourri jusqu'a parfaite maturité, laquelle arrive a la fin de l'automne, Elle Sert alors a le prezerver du damage, que les Pluyes abondantes de cette raizon lui cauzeroient, si la nature toujours Sage n'avoit pourvû a Sa conservation, en donant a cette seve une qualité oleagineuze et gluante qui chasse l'Eau, et l'empêche de penetrer le Cotton. sans cette propriété conûe de tout le monde, on le trouveroit pourri tous les ans dans sa coque en tout ou en Partie.

Si cette glu est reelement la Seve du Cotton, tant qu'elle sert a le nourrir et que sa coque demeure fermée, elle doit etre fluide pour pouvoir circuler dans toutes ses parties, et y porter la vie, [f. 130 v] et l'accroissement; mais desque le Cotton est formé et qu'il n'a plus besoin de nourriture, sa coque s'ouvre, l'air y entre, il desseche a l'instant cette seve, et en la durcissant il l'unit plus etroitement a chaque Brin de Cotton; si cette hipotheze n'est pas fausse, on infere de la, que la difficulté de le decruzer par consequent celle de le teindre, procedent uniquement de la qualité oleagineuze de cette seve et de son union intime avec le Cotton quand il est parvenu a sa maturité.

Si Ceux qui ont cherché ce Secret s'etoient dabord appliqué abien conoitre cette glû ils auroient pû voir la raizon qui rendoit cette matière plus difficile a teindre que toute autre, et trouver plus aizement le moyen d'y parvenir; mais aulieu de prendre cette route ils y ont travaillé a l'aventure, et esperé reussir en appliquant au Cotton les memes preparations en uzage pour decruzer la laine ou la Soye; le peu de Succés de ces Epreuve leur a fait Juger qu'on seul de grain ne devoit pas suffire, ils les ont multipliés, et en ont meme choizi au Bazar des plus actifir pour vaincre la di-

ficulté; après bien de recherches leur Progrès s'est borné, a detacher cette glû de la superficie du cotton seulement, et a le teindre exterieurement, sans pouvoir faire penetrer la couleur Jusqu'au Centre, de la vu que celles qu'on a donné Jusquici a cette matiere ont esté peu solide la premiere lessive les Efface, ou l'air les dissipe en peu de tems divers ouvrages en cotton teint que lon fabrique en france prouvent ce fait.

On ne pretend pas lamer ceux, qui faute d'avoir étudié cette glû, n'ont peu reussir atteindre le Cotton; au contraire on doit convenir a leur decharge, qu'il ne leur estoit pas facile de la conoitre, par ce qu'elle n'a ny couleur, ny odeur, ny autre qualité sensible qui la fasse remarquer, et qu'on ne peut juger qu'elle existe que par l'obstacle a saisir les couleurs, qu'elle prete au Cotton.

On ne pretend pas blamer ceux, qui faute d'avoir étudié cette glû, n'ont peu reussir atteindre le Cotton; au contraire

Si pour teindre ce dernier solidement, il est d'une necessité absolue d'enlever toute sa glû, il n'est pas moins essentiel en l'excutant, d'avoir attention de ne pas en degrader la qualité les Orienteaux qui en connoissent le danger, l'évitent avec soin, et prennent a cet Effet les precautions que lon va voir.

Methode du Levand pour Decruzer le cotton [f. 131 r]

Ils font une lessive a froid, compozée de trois cenquiemes de cendres du Bois, et deux cinquièmes de chaux vive; après l'avoir filtrée, Ils en gardent environ la Sixième partie pour l'uzage dont il sera parlé; Ils verment un peu d'huile sur le reste de cette Lessive et remuent la tout pour le bien meler.

Desqu'elle est preparée de la sorte, Ils y mettent le cotton, le petrisent avec les piéds l'espace de demie heure, et le tournent en tout sens pour qu'il eu dit egallement penetré.cella fait, Ils placent au fonds dune grande chaudiere de cuivre, une grille faite de deux rangs de litteaux de Bois, pozér en croix lun sur l'autre, qu'ils arretent aux deux tiérs de la profondeur de la Chaudière.on verne dans cette derniere la portion de Lessive qu'on a rezervée, on la remplit d'Echevaux de Cotton encore mouilles du premiers Lessivage, et on les arrange sur la grillé sans les pressier.on place la chaudière sur le feu, on la couvre des planches, et pardessus, de pluzieurs feutres, pour empecher la Vapeur de la Lessive de sexhaler, et faire qu'elle penetre mieux les Echevaux de Cotton; on les la-

isse environ deux heures dans cette Etuve, après quoy on les sort de la Chaudiere on les fait refroidis, et on les lave au courant d'une rivière, en les frapant avec un batoir pour les degorger, ou les etend Enfin sur des Perches exposées au Soleil pour les faire secher.

Quoiqu'on fasse bouillir continuellement la lessive durant cette operation, Elle ne touche jamais les Echevaux, a cause de la grille qui les separe et qui les tient a une distance que la premiere ne peut franchir; par ce moyen son a creté que l'action du feu rend extreme, n'altere point la qualité du Cotton.

On passe trois fois ces memes Echevaux dans une autre Lessive faite avec une Saude apellée Caliatach(İ) on y méts d'huile en plus grande quantité qu'a la precedente; on les mele, ensemble peu a peu en les vernant d'un peu haut dun vase dans un autre a pluzieurs reprises, a mesure que l'huile se divize, et qu'il s'incorpore avec la Lessive, celle cy se change en blanc de lait et en acquiert la concistence; on y ajoute une doze réglée de fiente de Brebis, liquide, et on ramue le tout pour bien meler ce dernier Ingredient; on mét ensuite les Echeveaux dans cette compozition on les foule avec les maines en tout sens environ demie heure, et on les y laisse tremper six heures; [f, 131 v] Ce tems ecoulé, on les sort de la Lessive, on les tords legerement et on les mét a Secher sans les laver. on repete trois fois le meme operation avec toutes des circonstances, et ces Lessives sont toujours a froid.

L'huile sert encore a ramolir la Glû, il la dispoze a ceder a l'activité des Sels des Lessives, qui a la faveur de ce vehicul la divizent et la detachent plus facilement; ainsi son Effét sur cette glû est une preuve de leur sympathie, et que cette dernier est oleagineuze ainsi qu'on la avancé.

On decruze de la meme manière les toiles de cotton de quelle qualité quelles puissent etre, et on les teint ensuite en toute sorte de couleur.

Quand le Cotton est bien decruzé, la difficulté de le teindre estant sur montée, on le prepare a recevoir les Couleurs comme on le pratique pour la laine et la soye; a quelques petites diference près, dont les unes ont rapport a son peu de (?)a saizir la teinture, et les autres a celle qu'il a de perdre facilement sa douceur naturelle.

Engalage

L'Engalage est toujours la première preparation qu'on lui done; lon mét dans un bain proportioné a la quantité du cotton, le huitième de son

poids degales bien pilées et sans choix, les noires et les Blanches estant également bones; on les fait bouillir quelques Instans, et on retire le bain de feu pour le laisser refroidir; quand sa chaleur est suportable a la main, on y plonge le cotton, on le foule enciron demie heure après quoy on le charge d'une grosse pierre pour le tenir en fonce dans ce bain, et on l'y laisse maceres vint quatre heures; on le Sort du bain, on le tords legere-ment et on le fait secher sans le Lave [f. 132 r]

Alunage

On le passe ensuite dans un bain d'alun, dont la doze est la meme que celle des gales, et lon suit a tous egards ce que lon apratiqué cy dessus. des que le cotton est bien séc, on le lave alors seulement pour le netoyer des saletés de ces deux preparation et on le fait encore secher.

Teinture

On le teint enfin en la couleur que lon souhaite, pourvû qu'elle soit du nombre de celles qui simpathizent avec les preparations qu'on vient de decrire; on observe les precautions d'uzage pour unir les couleurs et leur donner le fonds couvenable; pour cet Effét on passe les Echevaux sur des baguetes que lon tourne sans cesse dans la chaudiere, on les laisse bouillir le tems necessaire ou Jusqu'a ce que le bain tiré, alors on les sort, on les Evente, on les lave et on les fait secher.

On observera que depuis la premiere lessive on n'a fait bouillir le cotton que cette seule fois; la raison de ce procedé, est une suite des precautions que lon prend des le Principe pour eviter de le racornir, et d'en degrader la qualité.

Une autre remarque a faire est qu'après l'avoir engalé et aluné, on le fait secher sans le laver; le but de cette pratique est de le mieux disposer a retenir les couleurs et de doner le tems aux drogues qu'on y employe de lui çomuniquer la vertu qu'elles ont de les fixer.

On aura pû remarquer enfin que la teinture du cotton est tres difficile; mais qu'elle est possible; les solides avantages qu'elle procureroit, paraissent donc meriter qu'on se donne des soins et que lon fasse quelque depense pour en aprofondir me Secret, et le transmettre ensuite a nos Manufactures.

Il reste encore a expliquer la methode de fabriquer les Etoffes du Levant avec le cotton et la Soye; mais on a peu de chose a dire sur cet ob-

jét, par ce qu'on la deja fait dans les observations generales concernant leur diferente compotizion, ainsi on sy raporte; on pense dailleurs que [f. 132 v] Ceux qui dirigent les Manufactures en ce genrre, n'ont pas bezoin de plus grandes lumières pour concevoir les divers façons d'aliés ces deux matieres, celles de les monter et de les titre sur le Mettier, relativement au dessein des Etoffes qu'ils voudront inventer au faire imiter; s'ils trouvoient quelque difficulté a l'Egard des dernieres, Il y un moyen bien simple pour L'aplanir. ils n'auroint qu'a prendre des coupons de chacune, dans toute leur largeur, les defiler et examiner avec attention les circonstances de leur melange pour s'instruire de celles qu'ils ne connoitroint pas, et si après cet examen, il leur faloit dautres eclaircissemens de ce Pays on feroit son possible pour les leur procurer.

Puisque le melange de ces deux matières reussit si bien en Levant et aux Indes pourquoy ne pourroit il pas avoir le meme Succes en france ? que des ressour es n offr et il pas a L'industrie? qu'elle quantité de nouvelles Etoffes ne peut on par imiter et meme Inventer par son moyen ? surtout avec le Secret de teindre le cotton ?. Les années que la soye manque, que les fabriques sont forcées de sarreter faute de matiere, ce malheur se feroit moins sentir, parceque le cotton y supleeroit dans pluzieurs Etoffes, les fabriques auroint le moyen de continuer leur travail, d'entretenir leurs ouvriers, et de les empecher de porter leur Industrie ches l'Et-ranges pour se procurer a vivre.

On ne poussera pas plus loin les reflections que lon pourroit faire sur son utilité persuade quon nen aura pas bezoin pour la connoitre dans toute son Etendue.

N.ta(İ) l'Autheur du Spectacle de la Nature tome 6.me Entrent. s. 11 me Page 395 et.

N ta. on fait tramer partie de ces satins en fil de lin en place du cotton. Ils servent pour l'Eté on en envoye puelques Echantillons.

(İ) N ta. par les Etats du commerce d'Entrée et de Sortie que la nation de Salonique enverra cette année au Ministre on verra que la quantité de Balles de Cotton qu'on a expedié cette année pour Marseille de la dite Echelle est reelement de 5600 Balles de 120 oques lune ou environ.

(İ) N ta. Le caliatach des forces n'est autre chose que la Bourde de Barille, dont le dictionnaire du commerce donne une idée très exacte. et la lessive du caliatach une dissolution de cette soude a l'eau froide.

Mémoire

sur la fabrication des étoffes
l'usage de la machine de la
etc.

mai 1754.

Les Orientaux possèdent depuis longtemps l'art et le secret de
marier le coton avec la soie dans leurs étoffes.

Celle de Sincin le procure solidement en toute sorte de
travail.

Enfin, celle de L'ouris sans le rompre, ce qui le dispose
amieusement, a été filé vraiment, et aussi fin que sa qualité
peut le permettre.

Avec ces secrets, ignorés en France, ces Simplets fabriquent
plusieurs espèces d'étoffes d'un goût si varié et si différent
de celles que l'on fait en Europe, que sa qualité en-y font
recherchées avec empressement; ce qui nuit beaucoup à la
consommation de celles de nos voisins, et par conséquent
si préjudiciable aux Manufactures, le Gouvernement a
prohibé de leur en laisser l'introduction dans le Royaume
de France du Levant et des Indes; malgré ces sages mesures,
il en entre quantité; la difficulté d'en avoir, ne fait
qu'y porter le goût qu'on a pris pour elles, et tous les jours
on trouve de nouveaux moyens pour les imiter. Si à cette
raison, on pouvait joindre une méthode sûre, pour faire
imiter ces étoffes étrangères dans nos Manufactures, il
paraît que ce double moyen arrêteroit plus efficacement
cette contrebande, qu'il remédieroit au préjudice qu'elle leur porte,
et l'on en videroit encore, d'une nouvelle branche de Commerce
qui seroit très avantageuse au Etat.

On est persuadé que l'idée qu'on propose ici n'est pas
nouvelle; on ignore cependant si en France on a essayé de
la mettre en pratique; si cela est, puisqu'on n'a pu l'exécuter
encore, on presume que c'est faute d'avoir connu les moyens
que les Orientaux mettent en usage pour les produire; avec
ce secours on pourroit espérer que nos Ouvriers parviendroient
à les imiter en peu de temps.

Page

(1) L'ouvrage
est intitulé de
la manière de
le faire. Il est
Page 393 &

Un habile homme (1) qui a connu l'importance de ce projet,
l'a proposé dans un de ses ouvrages; il fonde sur la facilité de
le faire le double effet qu'il produiroit, de fermer l'entrée du Royaume

